

ЗАТВЕРДЖЕНО

[Наказ Держкомстату](#)

[29.02.2000 р. №73](#)

Методика визначення обсягів зайнятості у неформальному секторі економіки України

1. Загальні положення.

В офіційному міжнародному документі термін "неформальний сектор економіки" вперше з'явився у доповіді, підготовленій комплексною місією Міжнародної Організації Праці (МОП) з питань зайнятості, що була направлена до Кенії за проханням її уряду у 1972 році. Один з основних висновків доповіді полягав у тому, що головною проблемою зайнятості в цій країні є не безробіття, а наявність великого прошарку трудящої бідноти, яка працює в дуже важких умовах, виробляє товари та послуги, але не визнається, не реєструється та не регулюється державними органами влади. Саме це явище отримало в доповіді назву "неформальний сектор економіки". Висловлювалась також думка, що деякі види діяльності неформального сектору, за наявності мінімальної підтримки та правового захисту, можуть забезпечити зайнятість більш широкому колу осіб [1].

У більшості країн Центральної та Східної Європи в період переходу від адміністративно-командної до ринкової моделі економіки (і навіть дещо раніше) склалася така ситуація, що частина економічно активного населення, виходячи з ринкової моделі економіки, самостійно вирішувала для себе питання працевлаштування та отримання доходу. Виробничі одиниці, що утворилися внаслідок цього, знаходилися у власності та використовувалися з метою виробництва товарів та послуг однією або більшою кількістю осіб, які не мали достатнього капіталу, кваліфікації та доступу до сучасних технологій, що надають змогу на рівних умовах конкурувати з юридичними особами на ринку товарів та послуг.

За часів планової економіки така зайнятість вважалася нелегальною та навіть забороненою, тому що стосувалася таких сфер як "спекуляція" (купівля та перепродаж дефіцитних товарів за більш високими цінами), репетиторство, ремонт автомобілів, відкриття підпільних підприємств з виробництва та реалізації товарів та послуг масового попиту. З початком перебудови економіки в країнах колишнього СРСР неформальний сектор склався у більшості сфер ринкової діяльності та набув особливого розповсюдження у сільському дрібнотоварному виробництві, а також роздрібній торгівлі та сфері побутових послуг населенню.

Зараз вже більше 60 країн почали збирати і публікувати дані стосовно зайнятості та інших характеристик неформального сектору або близьких до нього понять, таких як неорганізований сектор, мікро та малі підприємства, економічна активність домашніх господарств чи незареєстрована зайнятість. Для отримання даних найчастіше застосовуються прямі методи спостереження: обстеження домашніх господарств, обстеження підприємств комбіновані обстеження домашніх господарств і підприємств. Такі обстеження можуть бути самостійними (спеціальними) або модульними, тобто приєднаними до інших обстежень.

Обстеження з цих питань проводяться в країнах Африки, Азії, Латинської Америки і Карибського басейну, а також у ряді країн Центральної і Східної Європи. У Польщі у 1995 році було проведено спеціальне вибіркове обстеження домашніх господарств з вивчення обсягів та видів незареєстрованої зайнятості, подібне дослідження проведено у 1997 році в рамках обстеження робочої сили в Хорватії.

Серед країн СНД перші обстеження були здійснені у Казахстані і Киргизстані. Зокрема, у Казахстані у 1994-1995 роках проводились вибіркові обстеження підприємств, предметом дослідження яких була економічна діяльність без реєстрації офіційною статистикою, що здійснювалась у сільському господарстві, промисловості, будівництві, торгівлі та на транспорті. У Киргизстані у 1994 році, в рамках програми соціально-демографічного вибіркового обстеження домашніх господарств, було проведено дослідження зайнятості у неформальному секторі. До зайнятих у неформальному секторі включались особи, які мали самостійну зайнятість без реєстрації згідно із законодавством, та особи, що працювали разом з ними. У 1996-1998 роках були проведені обстеження неформального сектора також в Азербайджані, Вірменії, Грузії та Литві [2].

Внаслідок того, що неформальний сектор поглинає певну частину вивільнених або не повністю зайнятих працівників, що частково пом'якшує напруження на ринку праці, а також створює частину суспільного продукту, виникла необхідність статистичного вимірювання цього явища на Україні з метою надання інформації про обсяги та форми зайнятості населення у цьому секторі.

Метою визначення обсягів зайнятості у неформальному секторі економіки України є удосконалення інформаційної бази із статистики праці для макроекономічного аналізу та кількісної оцінки внеску неформального сектору в різноманітні аспекти економічного та соціального розвитку, включаючи створення робочих місць.

Роботу по розробці методологічних підходів статистичного дослідження цього явища було розпочато Держкомстатом у 1997 році. До програми вибіркового обстеження населення з питань економічної активності (надалі ЕАН), що проводилася у жовтні 1997 та листопаді 1998 років, було введено блок додаткових питань, які стосувалися не тільки форм трудових відносин населення, але й соціального захисту. При переході на щоквартальну періодичність проведення ЕАН в новому запитальнику було залишено блок запитань за допомогою яких визначаються особи, які зайняті у неформальному секторі.

З урахуванням досвіду інших країн, міжнародних стандартів, матеріалів річних (1997, 1998 років) та щоквартальних (1999 року) обстежень, розроблено національну методика визначення зайнятості населення у неформальному секторі економіки.

Методика відповідає міжнародним підходам до вимірювання зайнятості населення у неформальному секторі економіки. Основним міжнародним нормативним документом, що визначає методологію вивчення неформального сектора, є Резолюція щодо статистики зайнятості в неформальному секторі, прийнята 15-ю Міжнародною конференцією статистиків праці (МКСП) у 1993 році (надалі Резолюція МКСП).

У світовій практиці методичні підходи до розрахунків обсягів зайнятості населення в неформальному секторі розподіляються на прямі та непрямі методи. Запропонована національна **методика визначення обсягів зайнятості у неформальному секторі економіки України** належить до найбільш очевидних прямих методів визначення

неформального сектору, що базуються **на матеріалах вибіркового обстеження населення з питань економічної активності**. Згадані обстеження досить поширені в більшості економічно розвинених країн та країн перехідного періоду. Вони проводяться з метою вимірювання загальних обсягів зайнятості та безробіття населення, а також зайнятості населення в неформальному секторі економіки та його окремих компонентів. Основною проблемою при проведенні вказаних обстежень є низький рівень відвертості респондентів при їх опитуванні.

2. Рекомендації Міжнародної Організації Праці (МОП) до вимірювання зайнятості населення у неформальному секторі економіки.

Для цілей статистики Резолюція МКСП, визначає неформальний сектор як сукупність виробничих одиниць, що згідно з визначеннями і класифікаціями Системи Національних Рахунків (СНР), утворюють частину сектора домашніх господарств.

Всі виробничі одиниці в секторі домашніх господарств є некорпоративними підприємствами, що не оформлені як юридичний об'єкт окремо від самого домашнього господарства.^[3]

Резолюція МКСП передбачає виключення з неформального сектора підприємств, що виробляють товари і послуги лише для власного кінцевого споживання чи поповнення власного основного капіталу. Тобто, з неформального сектора виключаються підприємства домашніх господарств, які зовсім не працюють на ринок.

Резолюція МКСП визначає неформальний сектор як сукупність одиниць, зайнятих виробництвом товарів і послуг, з основною метою забезпечити роботою та доходом населення.

Такі одиниці характеризуються низьким рівнем організації, малою капіталомісткістю та невеликими розмірами. Трудові відносини базуються переважно на залученні за усною домовленістю тимчасових працівників, а також на родинних та особистих стосунках. Водночас, юридично оформлені договірні засади, що надають гарантії соціального захисту, відсутні.

До неформального сектора відносяться два типи підприємств:

1) Підприємства домашніх господарств, що належать власникам, які працюють на них самостійно або у партнерстві з членами того самого чи інших домашніх господарств. Вони можуть залучати до роботи членів сім'ї чи найманих осіб на випадковій, але не на постійній основі. Цей тип підприємств може включати залежно від умов конкретної країни або всі подібні підприємства, або тільки ті, котрі **не зареєстровані** за вимогами національного законодавства.

2) Підприємства домашніх господарств, що належать роботодавцям, які працюють самостійно або у партнерстві з членами того самого чи інших домашніх господарств, залучають на постійній основі одного чи кількох найманих працівників. У цьому випадку рекомендується використовувати один або два додаткові критерії:

розмір одиниці, який визначається:

- кількістю постійних найманих працівників,
- чисельністю всіх найманих працівників (постійних та тимчасових)
- загальною чисельністю осіб (найманих працівників та роботодавця),

відсутність реєстрації підприємства чи його працівників. Останніх можна вважати зареєстрованими, якщо вони працюють на основі трудового договору чи договору про навчання, який зобов'язує роботодавця сплачувати відповідні податки та робити внески на соціальне забезпечення цього працівника, або в результаті договору трудові стосунки підпадають під норми трудового законодавства^[4].

Населення, зайняте у неформальному секторі, включає всіх осіб, які впродовж звітного періоду працювали хоча б в одній одиниці неформального сектору, незалежно від їх статусу і того, була це для них основна чи додаткова робота.

Зайнятість у неформальному секторі відноситься до сектора самостійної зайнятості.

3. Джерела інформації та національні особливості методології визначення зайнятості у неформальному секторі економіки.

В запитальниках щорічних ЕАН 1997, 1998 років містився блок запитань, які були направлені на визначення форм зайнятості респондентів відносно реєстрації підприємства чи власної справи, статусів зайнятості, розмірів підприємства за чисельністю працюючих, форм соціального захисту. Метою введення вказаного блоку запитань було здійснення апробації правильності обраних методів щодо вимірювання зайнятості в неформальному секторі та їх методологічного обґрунтування. При переході на щоквартальну періодичність проведення ЕАН, новий запитальник було вдосконалено для більш чіткого відокремлення осіб, які зайняті у неформальному секторі та визначення обсягів зайнятості населення у неформальному секторі економіки в останньому місяці звітного кварталу та в середньому за рік.

Програма щоквартальних ЕАН, що була запроваджена з березня 1999 року, у порівнянні з обстеженнями, що проводилися у 1997-1998 роках, дозволяє точніше ідентифікувати неформальний сектор як за основним, так і за додатковим місцем роботи, використовуючи для цього за принципом пріоритетності такі характеристики підприємств неформального сектору:

- 1) ринкова спрямованість;
- 2) обмежене число працівників;
- 3) відсутність державної реєстрації підприємницької діяльності.

За допомогою запитань Анкети ^[5] (з № 10 до №15 включно) визначається, чи можна вважати респондента зайнятим та одночасно застосовується критерій ринкової спрямованості його діяльності. Зокрема, через запитання №15, зSYMBOL 39 f "Times New Roman" s 14'асовується ринкова спрямованість такого специфічного виду діяльності як зайнятість в особистому підсобному сільському господарстві. Це означає, що особи, які працювали в особистому підсобному сільському господарстві лише для задоволення потреб власного домашнього господарства не відносяться до числа зайнятих, тому що їх діяльність не може бути визначена як ринкова.

До неформального сектору включаються всі особи, які були зайняті на незареєстрованих підприємствах, що за своїм розміром за чисельністю працюючих відносяться до сектору домашніх господарств.

Оскільки за даними вибіркового обстеження середній по країні розмір домашнього господарства становить 2,8 особи (в міській місцевості 2,7 особи , сільській- 2,9) експертним шляхом було встановлено та підтримано експертами Статбюро МОП , що чисельність працюючих на підприємствах неформального сектору не повинна перевищувати п'яти осіб .

Для визначення загальних обсягів зайнятості у неформальному секторі, чисельність осіб, які зайняті на підприємствах неформального сектору, необхідно класифікувати:

- 1) за місцем основної роботи;

- 2) за місцем додаткової роботи ;
- 3) за загальним обсягом зайнятості у неформальному секторі (без подвійного обліку тих осіб, які як за основним, так і за додатковим місцем роботи працювали у цьому секторі).

4. Визначення обсягів зайнятості населення у неформальному секторі за місцем основної роботи

респондентів.

У відповідності до методології проведення щоквартальних ЕАН основною вважається така робота, яку респондент виконував на обстежуваному тижні і вважав для себе основною (незалежно від її характеру: постійна, на певний строк, одноразова), виходячи з того, що ця робота приносить найбільший зарібок чи доход.

При цьому, зайнятими **економічною діяльністю** вважаються особи, які впродовж обстежуваного тижня:

відпрацювали:

- хоча б одну годину за винагороду за наймом або самостійно(запитання № 10 Анкети),
- 30 годин:
- в особистому підсобному сільському господарстві з метою часткового або повного виробництва продукції на ринок (запитання № 13- 15 Анкети),
- на сімейному підприємстві, що очолює родич, як безкоштовно працюючі члени сім'ї (запитання № 12,14,15 Анкети),а також особи, які мали роботу, але тимчасово були відсутні на ній (запитання № 11 Анкети).

Для того, щоб визначити обсяги зайнятості у неформальному секторі за місцем основної роботи, необхідно:

а) У відповідності до другого критерію визначення неформального сектору, за допомогою запитання 37 "Скільки орієнтовно працівників працювало на підприємстві або було зайнято у бізнесі?" отримати розподіл чисельності зайнятих за розмірами підприємств та виділити осіб, які за місцем основної роботи були зайняті на виробничих одиницях з чисельністю працюючих не більше 5-ти осіб.

б) Від загальної чисельності зайнятих на виробничих одиницях з чисельністю працюючих не більше 5-ти осіб відокремити тих, хто працював на незареєстрованих підприємствах, на базі запитання анкети № 35: "**Чи зареєстровані Ваше підприємство, особиста справа, підприємство, де Ви працювали або мали дозвіл на це заняття?**". При цьому, якщо респонденти відповіли на це запитання "Так", вони вважаються зайнятими на зареєстрованих підприємствах, якщо респондентами було обрано інші варіанти відповідей : "Займаюсь оформленням"; "Ні"; "Не знаю", або респонденти відмовилися відповідати на це запитання , вважається, що вони були зайняті на незареєстрованих підприємствах :

5.Визначення обсягів зайнятості населення у неформальному секторі за місцем додаткової роботи.

Матеріали щоквартального ЕАН надають інформацію стосовно обсягів додаткової зайнятості.

Визначення обсягів неформального сектору за додатковою зайнятістю проводиться за аналогічною схемою. При цьому, для групування подвійно зайнятих за розмірами підприємств стосовно чисельності працюючих використовується запитання № 53, а групування осіб, які мали додаткову роботу за ознакою реєстрації підприємства провадиться на базі запитання анкети № 51.

6.Розрахунок загального обсягу зайнятості у неформальному секторі без подвійного обліку осіб, які як за

основним, так і за додатковим місцем роботи працювали у неформальному секторі.

Після того, як визначено обсяги неформальної зайнятості за основною та додатковою роботами, необхідно розрахувати загальний обсяг неформальної зайнятості, виключаючи подвійний облік (Нз). Для цього слід від чисельності зайнятих у неформальному секторі за додатковою роботою відокремити осіб, які були подвійно зайняті в неформальному секторі економіки, застосовуючи таку формулу:

$$Нз=Но+Нд-Нод$$

де:

- Но - чисельність населення у віці 15-70 років, зайнятого у неформальному секторі економіки за основною роботою;
- Нд - чисельність населення у віці 15-70 років, зайнятого у неформальному секторі економіки за додатковою роботою;
- Нод - чисельність населення у віці 15-70 років, зайнятого у неформальному секторі економіки за основною та додатковою роботами

Слід мати на увазі, що внаслідок перетину формального та неформального секторів в частині додаткової зайнятості, сума чисельності зайнятих за секторами економіки завжди перевищує загальну чисельність зайнятих економічною діяльністю:

Розподіл зайнятого населення за секторами економіки

7. Основні відносні показники, що характеризують зайнятість населення у неформальному секторі

економіки та методика їх визначення.

У відповідності до отриманих абсолютних показників обсягів зайнятості населення у неформальному секторі, з аналітичною метою розраховуються відносні показники, що характеризують рівень участі зайнятого населення у неформальному секторі:

1) Рівень участі зайнятого населення у неформальному секторі за основним місцем роботи (Р_о);

$$Р_о = Н_о / З \times 100\% \quad (2)$$

де:

- З - загальна чисельність зайнятого населення у віці 15-70 років.

2) Рівень участі зайнятого населення у неформальному секторі за додатковою роботою (Р_д);

$$Р_д = Н_д / З_д \times 100\% \quad (3)$$

- де:

- З_д - загальна чисельність зайнятого населення у віці 15-70, яке мало додаткову роботу

3) Загальний рівень участі зайнятого населення у неформальному секторі (Рз)

$$Pz = Nz / Z \times 100\% \quad (4)$$

8. Приклад розрахунку.

На основі матеріалів щоквартального вибіркового обстеження з питань економічної активності за червень 1999 року та у відповідності до критеріїв визначення неформального сектору маємо наступні групування:

(тис.осіб)

№	A	Всього зайнято у віці 15-70 років, тис. осіб
№	A	1
1	Чисельність зайнятих осіб у віці 15-70 років, всього	20223,4
2	- з них працювали на незареєстрованих підприємствах з чисельністю працюючих до 5 осіб включно (неформальний сектор за основною роботою)	1584,2
3	Чисельність зайнятих осіб у віці 15-70 років, які мали додаткову роботу, всього	817,3
4	- з них працювали на незареєстрованих підприємствах з чисельністю працюючих до 5 осіб включно (неформальний сектор за додатковою роботою)	742,9
5	Чисельність осіб у віці 15-70 років, зайнятих у неформальному секторі економіки за основною та додатковою роботами	153,1

Із зазначеного розподілу отримуємо абсолютні показники зайнятості у неформальному секторі за матеріалами вибіркового обстеження за червень 1999 року:

1) за основним місцем роботи:

N_0 (рядок2)=1584,2 тис.осіб;

2) за додатковою роботою:

N_d (рядок4)=742,9 тис.осіб;

3) за загальним обсягом, без врахування подвійно зайнятих:

$N_z = N_0 + N_d - N_{од}$

$N_{од}$ (рядок5)=153,1 тис.осіб, тобто

$N_z = 1584,2 + 742,9 - 153,1 = 2174,0$ тис.осіб.

Після цього слід розрахувати відносні показники, що характеризують рівні участі зайнятого населення у неформальному секторі:

1) за основним місцем роботи(P_0);

$P_0 = N_0 / Z \times 100\% = 1584,2 / 20223,4 \times 100\% = 7,8\%$

2) за додатковою роботою (P_d);

$P_d = N_d / Z_d = 742,9 / 817,3 \times 100\% = 90,9\%$

3) загальний(без врахування подвійно зайнятих) (P_z)

$P_z = N_z / Z = 2174,0 / 20223,4 \times 100\% = 10,7\%$

Зазначені показники можуть бути розраховані за статтю, місцем проживання, віковими групами, видами діяльності, професіями та т.п.

Література

[1] Дилемма неформального сектора: Докл. Генерального директора МОТ 78-й сессии Международной конференции труда (Ч. 1). - Женева: МБТ, 1991. - 60 с.

[2] R. Hussmanns. Developments in the design and implementation of informal sector and similar surveys - A review of national practices and experiences: Room Document for Sixteen International Conference of Labour Statisticians (Geneva, 6-15 October 1998). - Geneva: International Labour Office. - 26+2+12 с.

[3] System of National Accounts 1993. - Brussels/Luxembourg, New York, Paris, Washington, D.C., 1993. - С. 106-107.

[4] Резолюция, относящаяся к статистике занятости в неформальном секторе: Принята 15-й Международной конференцией статистиков труда 28.01.93 // Современные международные рекомендации по статистике труда. - М.: Финстатинформ, 1994. - С. 149-151.

[5] Форма №1-ЕАН затверджена Наказом Держкомстату від 2.02.1999р. №75